

DOI 10.31865/2414-9292.24.2025.349705

УДК 371.13:005.32

ФАСИЛІТАЦІЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ТРАНСФОРМАЦІЇ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ В УМОВАХ НУШ І ВПРОВАДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО- ЕМОЦІЙНОГО НАВЧАННЯ У ШКОЛАХ УКРАЇНИ

Олександр Елькін

кандидат технічних наук,
Голова ГО «ЕдКемп Україна»,
м. Харків, Україна
ORCID ID 0000-0002-7050-0428
oelkin@edcamp.ua

Ольга Рассказова

докторка педагогічних наук, професорка,
завідувачка Лабораторії СЕН ГО «ЕдКемп Україна»,
професорка кафедри соціальної роботи Комунального закладу «Харківська
гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради,
м. Харків, Україна
ORCID ID 0000-0002-6431-0206
olgarasskazov69@gmail.com

Вікторія Гринько

докторка педагогічних наук, професорка,
професорка кафедри природничих та мистецьких дисциплін
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»,
м. Слов'янськ, Україна
ORCID ID 0000-0001-9834-7181
grinko2703@gmail.com

Тетяна Дрожжина

кандидатка педагогічних наук,
провідна фахівчиня ГО «ЕдКемп Україна»,
м. Харків, Україна
ORCID ID 0000-0003-2813-4038
tdrozhhina@edcamp.ua

Анотація. Стаття присвячена дослідженню ролі фасилітації як головного інструменту трансформації освітнього процесу в умовах Нової української школи та впровадження соціально-емоційного навчання. На основі п'ятирічного досвіду реалізації програми СЕЕН в Україні розкрито потенціал фасилітаційного підходу для розвитку довірливих стосунків, активного залучення учнівства та формування середовища благополуччя. Проаналізовано

сучасні міжнародні та українські дослідження, що підтверджують ефективність фасилітації у формуванні соціально-емоційних навичок, зокрема емпатії, саморегуляції та навичок співпраці. Особливу увагу приділено інструментам формувального оцінювання, мові запрошення, вдумливим діалогам і груповій взаємодії. Представлені результати опитувань учителів та адміністрацій експериментальних шкіл демонструють зростання професійної компетентності педагогинь і педагогів та потребу в подальшій підтримці фасилітаційних практик. Авторський склад наголошує на актуальності фасилітації для реалізації партнерської педагогіки та формування цілісного середовища розвитку в українській освіті.

Ключові слова: фасилітація; соціально-емоційне навчання; Нова українська школа; соціально-емоційне та етичне навчання; формувальне оцінювання.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Реформу «Нова українська школа» (НУШ) спрямовано на оновлення освітнього процесу шляхом впровадження сучасних педагогічних підходів, зокрема з акцентом на фасилітації як основі педагогічної комунікації. З огляду на це перед освітньою спільнотою постає завдання створення відкритого, інклюзивного освітнього середовища, в якому всі діти можуть не лише здобувати знання і почуватися успішними, а й розвивати особистісні якості та соціально-емоційні навички, що забезпечать їхнє благополуччя в майбутньому. Реформа ставить у центр освітнього процесу учнівство як активного суб'єкта власного навчання, а також набуття наскрізних умінь, серед яких вагоме місце посідають соціально-емоційні навички.

У цьому контексті актуалізується докорінна зміна комунікативної стратегії в системі «учнівство-вчительство» на основі використання фасилітаційного підходу для побудови довірливих стосунків, стимулювання навчальної активності та розвитку здатності до само- і взаємооцінювання учнівства. Саме такий підхід закладено в основу філософії НУШ, що зосереджена на вихованні покоління відповідальних, впевнених і відкритих до співпраці громадян і громадянок, та є суголосним соціально-емоційному навчанню (СЕН), яке спрямоване на розвиток умінь керувати емоціями, встановлювати позитивні стосунки, ухвалювати відповідальні рішення та ефективно взаємодіяти в суспільстві.

Починаючи з 1990-х років, соціально-емоційне навчання є невіддільною частиною глобальної освіти. Міжнародна організація CASEL характеризує таке навчання як важливу умову людського розвитку, процес, за допомогою якого всі молоді люди й дорослі набувають і застосовують знання, навички та ставлення, щоб розвивати здорову ідентичність, керувати емоціями та досягати особистих і колективних цілей, відчувати та виявляти емпатію до інших, встановлювати і утверджувати стосунки підтримки та ухвалювати відповідальні й турботливі рішення (CASEL). В Україні СЕН реалізується на національному рівні як

міжнародна програма соціально-емоційного та етичного навчання (СЕЕН), імплементацію якої в освітній процес ініціювала ГО «ЕдКемп Україна» в межах національного експерименту (2019–2024) (МОН, 2024). CASEL визнала СЕЕН програмою з доведеною ефективністю щодо певних категорій учнівства (CASEL).

Фасилітаційний підхід є підґрунтям викладання СЕЕН, оскільки програма інтегрує пізнавальні, емоційні та соціальні компоненти шляхом створення безпечного й етичного середовища, що стимулює саморефлексію, критичний аналіз власного досвіду учнівства та розвиток системного і критичного мислення, необхідних для конструктивного розв'язання конфліктів і подолання соціальних викликів. Варто наголосити, що успішна реалізація фасилітаційного підходу залежить від здатності вчительства організовувати освітній процес на основі довіри, непримусового залучення учнівства, використання мови запрошення, впровадження інструментів формувального оцінювання тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання фасилітації як ефективного підходу до організації взаємодії в освітньому середовищі має глибокі теоретичні та прикладні засади. Концепцію навчання через практичну дію (action learning), яка тісно пов'язана з фасилітаційним підходом, розвинув Р. Revans (Revans, 1982). У сучасних дослідженнях методики фасилітації у групах і в освіті докладно аналізуються у працях S. Kaner та С. Baraldi. Зокрема, S. Kaner розробив практичні моделі ухвалення групових рішень і фасилітаційних інтервенцій (Kaner, 2014), а С. Baraldi досліджує фасилітацію як демократичну комунікацію в освітньому просторі (Baraldi, 2019).

Окрему групу становлять автори й авторки, які зосереджуються на практичних аспектах фасилітації в освіті. Зокрема, D. Sibbet описав методи візуальної фасилітації (Sibbet, 2013), а I. Bens розробила інструментарій для фасилітаторів освітніх заходів і тренінгів (Bens, 2021).

У сучасному українському дослідницькому просторі фасилітаційний підхід розглядається в різних освітніх контекстах. Зокрема, увага приділяється використанню фасилітаційних методик у системі підвищення кваліфікації педагогів/-инь (Кононенко, Дем'яненко, 2018); формуванню та розвитку науково-методичної компетентності викладачок і викладачів у післядипломній педагогічній освіті, зокрема через виокремлення її ключових класифікаційних ознак (Толочко, 2022); застосуванню фасилітаційних технологій під час викладання математичних дисциплін і створенню відповідного методичного забезпечення (Чкана, Мартиненко, Шишенко, Удовиченко, 2023); визначенню ролі фасилітаторки / фасилітатора як однієї з основних професійних позицій

майбутньої вчительки чи майбутнього вчителя початкової школи в умовах упровадження STEM-освіти (Дрокіна, 2024) та ін.

Важливими в межах нашого дослідження є напрацювання, які поєднують фасилітаційний стиль викладання із соціально-емоційним навчанням, як-от розробки А. Jennings, автора концепції «Mindful teaching» (Jennings, 2015), а також L. Hubbard, Н. Mehan та М. Stein (Hubbard, Mehan, & Stein, 2006), які обґрунтували доцільність інтеграції фасилітаційного підходу в процес розвитку соціально-емоційних навичок у дітей і молоді.

Окрему увагу варто приділити науковому доробку ГО «ЕдКемп Україна» (О. Елькін, О. Марущенко, Т. Дрожжина), яка ініціювала поширення фасилітації в українських школах у рамках розгортання реформи НУШ та впровадження програми соціально-емоційного та етичного навчання (СЕЕН).

Загалом аналіз джерел інформації засвідчує сталість і багатовимірність досліджень фасилітації як педагогічного явища, що охоплює як класичні теоретичні підходи, так і сучасні практичні моделі, адаптовані до умов глобалізованого освітнього середовища та Нової української школи.

Мета дослідження: підсвітити значення фасилітаційного підходу в організації освітнього процесу в контексті успішної реалізації реформи НУШ і впровадження соціально-емоційного навчання, спираючись на п'ятирічний досвід впровадження програми СЕЕН у закладах освіти України.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати потенціал фасилітаційного підходу в історичній ретроспективі та в умовах сучасних викликів освіти.
2. Дослідити вплив фасилітації на розвиток соціально-емоційних навичок учительства й учнівства як головного складника освітнього процесу в умовах НУШ.
3. Розглянути ефективні стратегії інтеграції фасилітаційного підходу в освітній процес (мова запрошення, вдумливе слухання і вдумливі діалоги, активне слухання, середовище благополуччя, формувальне оцінювання) на досвіді експериментальних шкіл СЕЕН.

Методи дослідження: теоретичний аналіз охоплює системний розгляд літератури та наукових джерел, що стосуються становлення та сутності концепції фасилітації, трансформації освітнього процесу в річищі розгортання реформи НУШ і соціально-емоційного навчання, особливу увагу приділено матеріалам навчально-методичного посібника *«Я (практикую) СЕЕН. Рекомендації для проведення формувального оцінювання навчальних досягнень учнівства із СЕЕН» (2023)*, створеного командою ГО «ЕдКемп Україна» під час

національного експерименту з упровадження програми СЕЕН в ЗЗСО України (2019–2024) (Міністерство освіти і науки України, 2024); у дослідженні спирались на дані підсумкових опитувань учительства експериментальних шкіл, які впроваджували програму СЕЕН *«Освітнє середовище закладу. Опитувальник для вчительства»*, яким охоплено 347 респондентів/-ок, а також опитувань 28 представників/-иць адміністрації експериментальних шкіл *«Освітнє середовище закладу. Опитувальник для адміністрації»*. Підсумкові опитування розробила і провела команда ГО «ЕдКемп Україна» на завершальному етапі національного експерименту.

Результати й обговорення.

Фасилітація в освітньому процесі — це підхід, який зосереджується на створенні безпечного та сприятливого середовища, в якому учасники й учасниці почуваються комфортно у висловлюванні ідей та ставленні запитань. За такого підходу вчительство заохочує активну участь учнів і учениць та їхню можливість брати на себе відповідальність за власне навчання. Це досягається шляхом відкритих запитань, групових дискусій, інтерактивних вправ тощо. Головна мета фасилітації — підтримати учасників/-иць у розвитку навичок співпраці, критичного мислення та креативності на основі залучення до процесу навчання (TD, n.d). Фасилітація може замінити ієрархічні форми навчання, в яких учительство виконує домінуючу роль, на більш діалогічні форми взаємодії, що стимулюють активну участь учнівства. Фасилітація також посилює агентність учнів і учениць, тобто їхню здатність діяти самостійно і ухвалювати рішення, які впливають на процес навчання (Baraldi, 2019).

Фасилітаційний підхід має глибокі історичні корені, пов'язані з розвитком гуманістичної педагогіки, групової динаміки та демократичних процесів у суспільстві. Його витoki сягають середини ХХ століття, коли у світі постала потреба в нових підходах до освіти, управління та комунікації.

Перші концепції щодо фасилітації груп досліджував К. Левін у контексті роботи з групою динамікою. Зокрема, у 1946 році К. Левін разом із колегами проводив експерименти в рамках програми тренінгів для міжрасової комісії штату Коннектикут. Їхня робота полягала в аналізі динаміки груп і лідерських стилів, зокрема демократичного, авторитарного та *laissez-faire* підходів. Було виявлено, що демократичне управління сприяло більшій творчості, дружності та згуртованості групи, тоді як авторитарний стиль викликав агресію та пасивність. Було також підтверджено безумовні переваги *laissez-faire* підходу («невтручання» або «свобода дій без обмежень»). Цей термін походить з французької і дослівно перекладається як «не заважати». В управлінському

контексті це означає стиль або підхід до керування, за якого лідер чи організатор мінімально впливає на діяльність групи або організації, надаючи їй свободу для самостійного ухвалення рішень та виконання завдань. Це підхід, у якому немає активного втручання керівництва і основний акцент робиться на автономії учасників/-иць.

Окремо К. Левін разом із колегами започаткував так звані Т-групи (training groups), які стали першим форматом тренінгів із фасилітації та роботи з груповими процесами (Lewin, n.d.). Метою було створення середовища, в якому учасники/-иці вчилися ухвалювати спільні рішення та аналізувати свої взаємодії, сприяючи в такий спосіб розвитку навичок співпраці та самоусвідомлення. Ці експерименти вплинули на розвиток групової динаміки як дисципліни і заклали основу для майбутніх практик фасилітації.

У 1960-х роках ідеї фасилітації розвивав К. Роджерс (Rogers, 1969), один із засновників гуманістичної психології. Він запропонував модель «навчання, орієнтованого на учасницьке коло», в якій учительство виступає в партнерській ролі, створюючи умови для особистісного розвитку учнівства. К. Роджерс вважав, що ефективне навчання можливе лише за умови взаємної підтримки та поваги.

У 1970–1980-х роках фасилітаційний підхід набув поширення в корпоративному середовищі. Британський фахівець Р. Реванс (Revans, 1982) запропонував ідею «навчання через дію» (action learning), що базувалася на фасилітації групових процесів для розв’язання реальних проблем. У цей час фасилітація утвердилася як головний інструмент для підтримки командної роботи, стратегічного планування та інновацій.

Наприкінці ХХ століття фасилітаційний підхід активно інтегрувався в освітній процес у багатьох країнах. Зокрема, у Фінляндії та Канаді фасилітація стала частиною педагогічних стратегій, спрямованих на підтримку автономії учнівства, розвиток його критичного мислення та співпраці. В освітніх реформах цих країн фасилітаційна роль учительки / учителя розглядалася як одна з основних складників успіху учнівства.

Зазначимо, що в цей період відбувалося активне впровадження соціально-емоційного навчання, що виявилось надзвичайно синергічним із фасилітаційним підходом. Одним із провідних дослідників у цій сфері є Р. Вайсберг, який разом із колегами в 1994 році заснував організацію CASEL (Collaborative for Academic, Social, and Emotional Learning). CASEL розробила рамкову модель СЕН, яка охоплює п’ять ключових компетентностей: самосвідомість, саморегуляцію, соціальну обізнаність, навички взаємин та відповідальне ухвалення рішень

(CASEL). Ці компетентності становлять основу для багатьох освітніх програм, що впроваджують фасилітаційні методи навчання.

У Великій Британії дослідниця К. Веар брала участь у впровадженні програм, спрямованих на розвиток емоційного благополуччя учнівства. Її робота в рамках ініціативи «Healthy School / Health Promoting School» під егідою ВООЗ та Європейського Союзу сприяла інтеграції СЕН у шкільні програми, увиразнюючи фасилітаційну роль учительства у створенні здорового навчального середовища.

Завдання фасилітації, згідно з класичним трактуванням, полягає у створенні умов для ефективної взаємодії групи. Це передбачає забезпечення повної участі всіх членів і членок, сприяння взаєморозумінню, ухваленню інклюзивних рішень і розподілу спільної відповідальності. Фасилітатор/-ка підтримує процес, щоб учасники й учасниці могли досягти стійких домовленостей і генерувати інноваційні рішення, враховуючи перспективи кожного і кожної (Kaner, 2014, р. 3). Інші дослідники/-иці зазначають, що фасилітація створює середовище для навчання на основі діалогу і самовиявлення, вимагаючи емпатії, автентичності та постійного розвитку (Addington et al., 2022).

У ХХІ столітті фасилітаційний підхід було визнано універсальним інструментом для роботи в різних сферах — від освіти до громадських рухів. Зокрема, численні програми соціально-емоційного навчання здобули визнання і поширення в багатьох країнах світу завдяки фасилітації, яка забезпечує більшу залученість учнівства до освітнього процесу та розвиток самостійності в навчанні.

Попри очевидні переваги в розвитку особистості, фасилітаційний підхід тривалий час не мав поширення на теренах України через домінування традиційного підходу, ґрунтованого на домінуванні в освітньому процесі авторитету вчительства. Закономірно, що цей підхід набув популярності в Україні наприкінці 1990-х — на початку 2000-х років разом із розвитком демократичних процесів у суспільстві, реформами в освіті та пошуком нових методів управління і комунікації. Українська освіта, зокрема, зазнала значних змін після проголошення незалежності, коли держава почала орієнтуватися на європейські та міжнародні стандарти в освіті, культурі та управлінні.

Вперше фасилітаційний підхід було запроваджено в Україні у контексті неформальної освіти, тренінгових програм та програм навчання для дорослих, особливо в рамках діяльності громадських організацій та ініціатив. Натепер держава вже відчула потребу в нових методах комунікації та розвитку співпраці

в умовах соціальних змін. Міжнародні організації та іноземні партнери відіграли вирішальну роль у впровадженні фасилітаційного підходу в Україні. Завдяки їхнім ініціативам було організовано тренінги для української педагогічної спільноти, соціальних працівників/-иць та лідерів і лідерок громадських ініціатив. Реалізація міжнародних освітніх і соціальних програм сприяла ознайомленню українських фахівців і фахівчинь з принципами фасилітації, що забезпечило поштовх до розвитку нових підходів у професійній діяльності.

Впровадження фасилітаційного підходу у сферу освіти почалося із застосування його в тренінгах для вчительства, яке працювало з дітьми старшого віку, зокрема в проєктах, що сприяли інтеграції нових методів навчання. Із упровадженням НУШ фасилітаційний підхід набув ширшого застосування, адже зросла потреба у створенні освітніх середовищ, у яких учнівство є активним суб'єктом освітнього процесу, а вчительство виконує не лише інструктивну, а й фасилітаційну роль, що підтримує самостійний розвиток учнівства, заохочує критичне мислення, емоційну чутливість та співпрацю.

Фасилітація в НУШ розвивалася як підхід, що полегшує групову взаємодію та спрямований на залучення всіх учасників і учасниць, розвиток їхнього потенціалу та досягнення спільних цілей. Основні принципи фасилітації охоплюють організацію навчального простору, підтримку учнівства у досягненні цілей, відкритість до ідей та співпраці. Різноманітні методи, як-от «світове кафе» чи «мозковий штурм», сприяють розвитку креативності та колективної мудрості. Учительська роль трансформується, адже замість передачі знань завданням учительства стає створення середовища для їхнього спільного генерування (Топол, 202).

У контексті оновлення освітнього процесу Нової української школи фасилітаційний підхід став основним елементом нових освітніх програм і практик, що орієнтовані на соціально-емоційний розвиток учнівства. Зокрема, фасилітаційний підхід у програмі соціально-емоційного та етичного навчання (EdCamp Ukraine, n.d.), яка впроваджується в Україні з 2019 року, акцентує увагу на використанні технік активного слухання, вдумливих діалогів, організації роботи в групах, відкритих дискусіях та сприянні рефлексії. Вчитель/-ка-фасилітатор/-ка допомагає дітям розвивати тілесну грамотність, співпереживання, емпатію, системне мислення та здатність працювати в команді.

Такий підхід полягає у створенні *середовища благополуччя*, яке стимулює взаємодію учасників і учасниць освітнього процесу, набуття емоційної грамотності, саморегуляції, розвиток критичного мислення, самостійного ухвалення рішень та рефлексії учнівства. Важливо зазначити, що міжнародна

організація CASEL наголошує, що СЕН підтримує середовище, навички та стосунки, які поліпшують соціальне, емоційне та академічне навчання всього учнівства.

Середовище благополуччя у школі — це багатовимірне соціально-педагогічне явище, що пов'язане в єдине ціле різними організаційними, ресурсними та комунікативними компонентами і чинить ситуативний вплив на особистісне набуття учнівством соціально-емоційних навичок і розвиток ціннісних орієнтацій. У такому середовищі учень/-иця перебуває в центрі освітнього процесу, що орієнтований на потреби, інтереси й активну участь учнівства у процесі набуття компетентностей. Учитель/-ка стає фасилітатором/-кою і підтримує, спрямовує та стимулює учнівство, створюючи умови для самостійної роботи (Міністерство освіти і науки України, 2024).

У річизі впровадження програми СЕЕН важливими є такі характеристики середовища благополуччя: воно має бути особистісно орієнтованим, культивувати атмосферу доброти, співпереживання та уваги до кожного і кожної. Потрібно мінімізувати емоційно-травмуючі ситуації, а в разі виникнення таких використовувати набір практик «Миттєва допомога!» та інші інструменти СЕЕН. Освітнє середовище також має забезпечувати високу залученість учнівства в соціально активну діяльність школи і громади. Водночас важливо актуалізувати питання спільної діяльності учнівства в команді, формувати вміння запобігати конфліктам і розв'язувати їх. Для цього доцільно застосовувати комплекс педагогічних засобів, що ґрунтуються на інструментах СЕЕН та інтегровані в освітнє середовище. П'ятирічний досвід упровадження програми СЕЕН у заклади освіти України дає підстави стверджувати, що фасилітаційна комунікація між усіма суб'єктами освітнього процесу є важливим складником середовища благополуччя в освіті.

В основі фасилітаційного підходу — мова запрошення як головний інструмент учительства, ґрунтований на повазі до вибору людини. Згідно з Моделлю стійкості спільнот Інституту травмостійкості (США), саме право на вибір є критично важливим у побудові безпечного й підтримувального середовища, зокрема для тих, хто має досвід емоційного травмування (МСС/CRM, 2022).

Мова запрошення — це стиль комунікації, в якому переважають відкриті, неієрархічні формулювання, що дають право на автономне рішення: «Запрошую поділитися, якщо є бажання», «Можеш приєднатися тоді, коли будеш готовий / готова», «Як ти на це дивишся?».

Застосування мови запрошення створює в класі атмосферу емоційної

безпеки, розвиває самосвідомість і відповідальність за свій вибір, сприяє партнерському стилю взаємодії, знижує ймовірність примусу або повторної травматизації. Мова запрошення як елемент фасилітаційної практики не лише забезпечує формування середовища благополуччя в освіті, а й слугує інструментом розвитку соціально-емоційних навичок учасників і учасниць освітнього процесу.

У СЕЕН ефективна фасилітація неможлива без вдумливих діалогів і вдумливого слухання, які сприяють створенню простору для глибокого розуміння, взаємоповаги та конструктивної взаємодії. Вдумливий діалог передбачає не лише обмін думками, а й усвідомлене ставлення до аргументів співрозмовників/-иць, гнучкість мислення та готовність переглядати власні позиції. Вдумливе слухання своєю чергою допомагає дітям відчувати себе почутими, сприяє довірі та створює умови для продуктивної співпраці. Використання цих інструментів фасилітації дає змогу уникати поверхових дискусій, розкривати глибинні потреби учнівства та знаходити спільні рішення навіть у складних питаннях.

Запровадження реформи НУШ та поширення програм соціально-емоційного навчання в українській освіті надало нового імпульсу для розвитку системи формувального оцінювання, що органічно поєднується з фасилітаційним підходом. Формувальне оцінювання постає важливим інструментом фасилітації, оскільки ґрунтується на активній взаємодії між учительством і учнівством, стимулює навчальний діалог, підтримує мотивацію до саморефлексії, співпраці та особистісного зростання кожного і кожної.

Відповідно до Державного стандарту початкової освіти, методичних рекомендацій Міністерства освіти і науки України щодо оцінювання в початкових класах НУШ, а також Закону України «Про повну загальну середню освіту», формувальне оцінювання є способом відстеження навчальних досягнень учнівства, який сприяє вдосконаленню освітнього процесу відповідно до індивідуальних особливостей, інтересів і потреб кожної дитини.

У формувальному оцінюванні функція вчительства змінюється: припиняючи бути єдиним суб'єктом оцінювання, педагог/-иня організовує діяльність учнівства з оцінювання, самоперевірки та взаємооцінювання. Це відповідає сучасним тенденціям в освіті, за якими учнівство бере на себе більшу частину оцінювання, акцентуючи увагу на внутрішній рефлексії. Тож процес оцінювання стає більш інтерактивним і орієнтованим на розвиток, а не лише забезпечує підбиття підсумків у кількісному відображенні (Дегтярьова, Дрожжина, Твердохліб, 2023, с.7–8).

Формувальне оцінювання є важливим складником освітнього процесу, оскільки дає змогу з'ясовувати рівень успішності учнівства безпосередньо під час навчання й одразу коригувати освітню траєкторію. Основним є зворотний зв'язок між учнівством, учительством і батьківством, що разом відстежують прогрес та виявляють те, на чому потрібно більше зосередитися. Цей підхід сприяє активному залученню учнівства до процесу оцінювання, даючи змогу дітям усвідомлювати свої досягнення та впливати на зміни процесу навчання відповідно до власних потреб (Дегтярьова, Дрожжина, Твердохліб, 2023, с. 11).

У процесі впровадження програми СЕЕН у закладах освіти України в експериментальних школах було апробовано нову модель оцінювання, яка, спираючись на фасилітаційний підхід, дозволяє оцінювати прогрес учнівства у розвитку соціально-емоційних навичок. Така модель передбачає використання «м'яких» методів: педагогічного спостереження, кейс-методу / ситуаційних завдань, ігор (ділових, рольових), дискусій, рефлексії, ведення журналу спостереження, портфолію, дослідницького інтерв'ю, відкритого мікрофона, майндмепінгу (інтелект-карти / ментальні карти), взаємооцінювання, самооцінювання (Дегтярьова, Дрожжина, Твердохліб, 2023, с. 27–38).

Фасилітація як ключовий інструмент трансформації освітнього процесу в умовах НУШ та впровадження програми СЕЕН забезпечує активне залучення педагогів/-инь до створення сприятливого середовища для розвитку учнівства. Основою для розуміння ефективності фасилітаційного підходу в педагогічній практиці може стати розуміння того, як успішно вчительство опановує фасилітаційні навички.

Для вивчення цього питання педагогиням і педагогам шкіл, які брали участь у п'ятирічному експерименті з упровадження СЕЕН, було запропоновано поділитися власними враженнями та оцінками. Дані щодо самооцінювання вчительства ми отримали під час опитування *«Освітнє середовище закладу. Опитувальник для вчительства»*. У центрі уваги — здатність педагогів/-инь використовувати фасилітаційні методи, створювати атмосферу довіри, підтримувати активну взаємодію сприяння формуванню соціально-емоційних навичок (рис. 1).

Зокрема, на запитання «Наскільки Вам вдається дотримуватися фасилітаційної позиції та використовувати мову запрошення під час уроків?» 12,1 % вчительства відповіли, що «вдається повною мірою»; 48,4 % вчителів і вчительок відповіли, що «радше вдається», а 31,7 % опитаних обрали «у чомусь вдається, у чомусь ні». Лише 7,8 % вчительства відповіли, що «не вдається», або утруднилися з відповіддю.

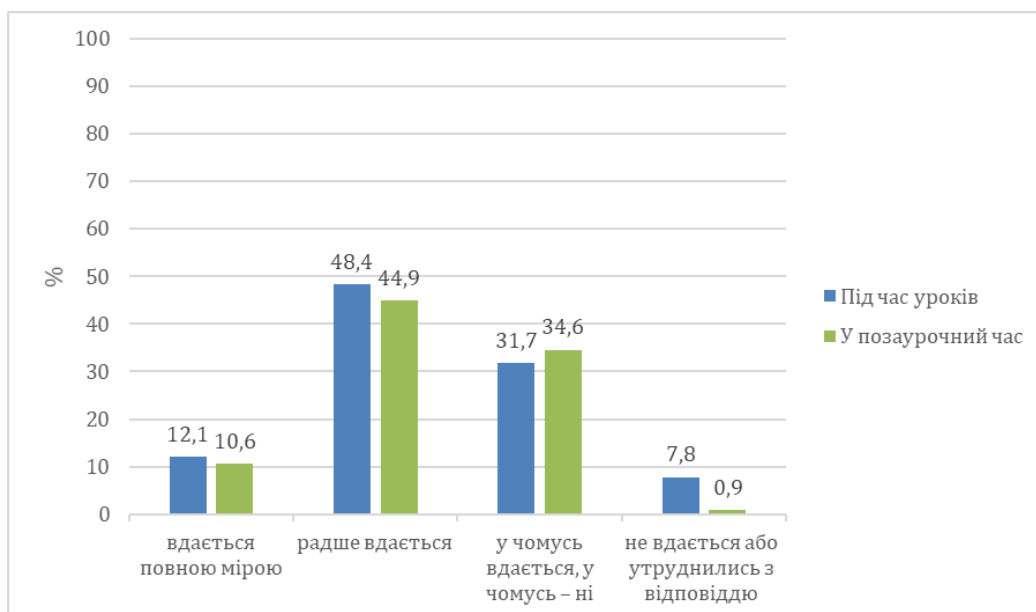

Рис. 1. Самооцінювання здатності вчительства, яке впроваджує програму СЕЕН, дотримуватися фасилітаційної позиції

Зазначимо, що подібні результати було отримано у відповідях на запитання «Наскільки Вам вдається дотримуватися фасилітаційної позиції та використовувати мову запрошення в позаурочний час?». Більшість опитаних так само зазначають, що їм «вдається повною мірою» (10,6 %) й «радше вдається» (44,9 %) дотримуватися фасилітаційного підходу в позурочний час. 34,6 % вчителів/-ок вважають, що фасилітаційна позиція «у чомусь вдається, у чомусь ні».

Отримані дані певною мірою корелюють із результатами опитування адміністрації експериментальних шкіл. До прикладу, на запитання про те, наскільки вдається вчителству дотримуватися фасилітаційної позиції та використовувати мову запрошення, рівна кількість опитаних (10,7 %) зазначила, що вчителство дотримується фасилітаційної позиції повною мірою як під час уроків, так і в позакласній діяльності.

Водночас адміністрація вище оцінює фасилітаційні вміння вчительства, ніж самі вчителі й учительки. На думку адміністрації, дотримуватися фасилітаційної позиції та використовувати мову запрошення вчителству «радше вдається» під час уроків (71,5 %) і в позакласних заходах (57,1 %). Лише 17,8 % представників/-иць адміністрації зазначили, що така позиція вчителству на уроках «у чомусь вдається, у чомусь ні». Щодо позаурочної роботи такої думки дотримується 32,2 % опитаних.

Оптимістичніша оцінка адміністрації, ймовірно, пов'язана з тим, що критерії для визначення дотримання вчительством фасилітаційної позиції та

використання мови запрошення є недостатньо чіткими. Адміністрація може сприймати загальну атмосферу в закладі освіти як підтвердження успішності фасилітаційного підходу, тоді як учительство, яке одночасно взаємодіє з учнівством, оцінює свої обізнаність та навички в цьому питанні більш самокритично, зосереджуючись на нюансах. Наявна різниця у сприйнятті успішності оволодіння вчительками й учителями фасилітаційним підходом, імовірно, відображає й розбіжності в очікуваннях: адміністрація схильна оцінювати результат загалом, тоді як учительство зосереджується на процесах і труднощах упровадження нових підходів у щоденній роботі.

Така ситуація відображає важливість узгодження та чіткішого формулювання суті фасилітаційних навичок і критеріїв їх оцінювання, щоб забезпечити узгоджене розуміння всіма учасниками й учасницями освітнього процесу фасилітаційної позиції та її впливу на освітнє середовище. Чимало в цьому напрямі напрацьовано в межах розроблення програми СЕЕН. До прикладу, розробники/-иці програми СЕЕН з Університету Еморі запропонували перелік з 16 навичок фасилітації, які охоплюють навички планування та проведення навчальних активностей із чіткими інструкціями, створення позитивного середовища й підтримку групових домовленостей. Важливими також є навички залучення учасників/-иць шляхом активного слухання, формулювання рефлексивних запитань і управління груповою динамікою. Вчитель/-ка з фасилітаційною позицією має володіти навичками забезпечення рівномірної участі, уважно контролювати час, демонструвати емоційну усвідомленість і здатність до адаптації. Здатність до співпраці з колегами й постійного аналізу власної діяльності сприяють розвитку практичних навичок і ефективному впровадженню здобутих знань у різних контекстах (Дегтярьова, Дрожжина, Калужна, 2023).

На практиці фасилітаційні навички виявляються у взаємодії з учнівством і можуть бути оцінені за визначеними критеріями. Такі критерії розробила команда Університету Еморі, а переклала та адаптувала команда ГО «ЕдКемп Україна» в межах експериментального дослідження та мережування програми СЕЕН в Україні. Критерії оцінювання уроку СЕЕН дають змогу визначити рівень реалізації фасилітаційних навичок учительства і оцінити ефективність педагогічної діяльності на основі поведінкових показників учительства. Наприклад, *рівень залученості учнівства* може вивчатися за такими показниками: дотримання домовленостей, зацікавленість (уточнювальні запитання, критичне осмислення матеріалу), виконання вправ, рефлексія, використання навчальних матеріалів і мінімізація відволікань. *Педагогічна*

майстерність оцінюється за такими показниками: рівень володіння матеріалом, чіткість пояснень, доброзичливість і прийняття, уважність і здатність слухати учнівство, управління динамікою групи та поведінкою, створення сприятливої навчальної атмосфери, залучення учнівства, таймменеджмент, ефективність обговорень і вправ, акцентування уваги, а також співпраця з колегами (у випадку бінарного уроку). Критерії також охоплюють *ознаки неприйнятної поведінки педагога/-ині*, як-от: недостатня увага до залучення всього класу, критика чи оцінне ставлення до учнівства, відсутність відповіді на запитання без належного пояснення та невміння ефективно керувати часом. Застосування цих критеріїв в освітньому процесі забезпечує цілісне оцінювання якості проведення уроків СЕЕН і сприяє високому рівню їх реалізації відповідно до фасилітаційного підходу. Водночас ці критерії може бути адаптовано для використання на уроках з інших предметів.

Попри визнану ефективність фасилітації як інструменту трансформації освітнього процесу, є певні виклики, що ускладнюють її впровадження. Зокрема, у деяких закладах освіти зберігається авторитарна модель викладання, що суперечить фасилітаційному підходу. Зміна цієї парадигми потребує часу, ресурсів та професійного супроводу. Подекуди вчительство не має належної підготовки для реалізації фасилітаційного підходу. Потрібна системна професійна підтримка, супервізія, тренінги з розвитку фасилітаційних навичок (емпатійне слухання, ненасильницьке спілкування, модерація групових процесів тощо). В освітньому середовищі досі зберігаються упередження, боцїмто фасилітація знижує академічні вимоги. Хоча насправді вона лише змінює підхід до навчання, роблячи його більш осмисленим і партнерським. Фасилітація потребує врахування індивідуальних потреб учнівства, що може бути складно втілити у великому класі або в умовах інклюзії без належної підтримки.

Хоча фасилітація має широкий потенціал, її доцільність та ефективність залежить від різноманітних чинників, наприклад, контексту навчання, адже в ситуаціях, коли потрібна швидка передача знань або інструктаж, доречніші інші педагогічні моделі; рівня розвитку учнівства — в умовах подолання освітніх втрат у роботі з травмованими війною дітьми фасилітація потребує адаптованих методик, а її реалізація — сформованої компетентності вчительки / вчителя, оскільки без глибокого розуміння принципів фасилітації вона може стати формальністю. В умовах відсутності підтримки адміністрації або колективу фасилітаційний підхід ризикує залишитися ізольованою практикою.

Висновки та перспективи подальших розвідок. У статті фасилітацію розглянуто як потужний інструмент трансформації освітнього процесу в умовах

реалізації концепції Нової української школи та впровадження соціально-емоційного навчання. На основі аналізу досвіду, здобутого під час впровадження програми СЕЕН, зроблено такі висновки:

1. Сьогодні перед освітою України постає виклик щодо поширення та ефективного застосування фасилітаційного підходу на основі здобутого досвіду СЕН. Цей виклик пов'язаний із необхідністю докорінної і повсюдної трансформації традиційних практик взаємодії між учительством і учнівством, переосмислення ролі вчительства в контексті наставництва і фасилітації, підтримки і м'якого скеровування учнівства в його розвитку, формуванні відповідального ставлення до навчання та набутті соціально-емоційних навичок. Фасилітаційний підхід у сучасній педагогіці сприяє переходу від менторської моделі навчання до партнерської, що забезпечує комфортні умови для розвитку учнівства. Фасилітація є дієвим інструментом трансформації освітнього процесу, що відповідає цілям і завданням НУШ.

2. Фасилітація довела свою ефективність у формуванні таких ключових соціально-емоційних навичок, як емпатія, самоконтроль, співпраця, відповідальність і здатність розв'язувати конфлікти. Ці навички є надзвичайно важливими для успішної соціалізації учнівства й адаптації до змін у суспільстві.

3. Застосування формувального оцінювання навчальних досягнень у межах фасилітації не лише підвищує навчальну активність і залученість учнівства, а й сприяє створенню довірливих взаємин у класі. Методи зворотного зв'язку, самооцінювання й взаємооцінювання є важливими для розбудови культури взаємоповаги та саморозвитку.

4. Аналіз досвіду експериментальних шкіл, які долучилися до впровадження програми СЕЕН в Україні, демонструє, що інтеграція фасилітаційних концептів (наприклад, середовище благополуччя, інтерактивні техніки, рефлексія) сприяє підвищенню якості освітнього процесу, даючи змогу учнівству розкривати свій потенціал, а вчительству — виконувати фасилітаційну роль, орієнтовану на підтримку.

Напрямом подальших досліджень є вивчення, узагальнення та поширення найкращих практик фасилітаційного підходу, також і на уроках СЕЕН, забезпечення відповідної підготовки педагогічної спільноти та вдосконалення методичного забезпечення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Дегтярьова, О., Дрожжина, Т., Калужна, Г., Елькін, О. (Ред.), Марущенко, О. (Ред.), Масалітіна, О. (Ред.). (2023). Я (практикую) СЕЕН. Посібник для створення професійної спільноти: навчально-методичний посібник (2-ге вид.). Київ: ТОВ «Інжиніринг».

2. Дегтярьова, О., Дрожжина, Т., Твердохліб, О. (2023). Я (практикую) СЕЕН. Рекомендації для здійснення формульованого оцінювання навчальних досягнень учнівства із СЕЕН: навчально-методичний посібник (О. Елькін, О. Марущенко, О. Масалітіна, Ред.). (2-ге вид.). Київ: ТОВ «Інжиніринг».
3. Дрокіна А. (2024). Фасилітатор як важлива рольова позиція майбутнього вчителя початкової школи в процесі реалізації STEM-ОСВІТИ: *Науковий журнал Хортицької національної академії*, (2(11)), 67-74. DOI : <https://doi.org/10.51706/2707-3076-2024-11-9>.
4. Кононенко, І. Ю., Дем'яненко, Н. М. (2018). Розвиток фасилітаторських здібностей викладача у системі підвищення кваліфікації. *Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи*, (1), 138–146.
5. Міністерство освіти і науки України (19.12.2024). *Про завершення експерименту на всеукраїнському рівні за темою «Організаційно-педагогічні умови формування в учнів м'яких навичок шляхом соціально-емоційного та етичного навчання» на базі закладів загальної середньої освіти України у листопаді 2019 — грудні 2024 років*. № 1761. Київ. <http://bit.ly/3YUHf5g>
6. Модель стійкості спільнот (MCC/ CRM). (12.07.2022) Путівник слайдами презентації. Тренінг для вчителів і вчительок MCC. Trauma Resource Institute.
7. Толочко, С. В. (2022) Фасилітація як процес організації освітньо-наукового простору з індивідуального розвитку особистості. *Перспективи та інновації науки (Серія «Педагогіка», Серія «Психологія», Серія «Медицина»)*, 2 (7). 646–658.
8. Топол, В. (2020, листопад 27) Що таке фасилітація і як вона може допомогти вчителю в класі. Взято з <https://nus.org.ua/2020/11/27/shho-take-fasylitatsiya-i-yak-vona-mozhe-dopomogty-vchytelyu-v-klasi/>
9. Формульоване оцінювання в освітньому процесі початкової школи: навчально-методичний посібник- / автори-укладачі : Н. Б. Ларіонова, Н. М. Стрельцова. Харків : Друкарня Мадрид, 2020. 83 с.
10. Чкана, Я. Мартиненко, О. Шищенко, І. Удовиченко, О. (2023). Педагогічна фасилітація у професійній підготовці майбутніх учителів математики засобами пакету MAPLE. *Physical and Mathematical Education*. 38. 46–52. <https://doi.org/10.31110/2413-1571-2023-038-5-007>.
11. Addington, C., Douglas, J., O'Keeffe, N., & Wyles, D. (2022). *Facilitation in Action: Finding Your Authentic Training Style*. ATD Press.
12. Baraldi, C. (2019). Facilitating the construction of cultural diversity in classroom interactions. *Italian Journal of Sociology of Education*, 11(1), 259–284.
13. Bens, I. (2021). *Facilitation at a glance! A pocket guide to tools and techniques* (4th ed.). Association for Talent Development.
14. EdCamp Ukraine. (n.d.). *Social Emotional Ethical Learning (SEE Learning) Program in Ukraine*. Retrieved from <https://www.edcamp.ua/seelukraine/>
15. Hubbard, L., Mehan, H., & Stein, M. K. (2006). *Facilitating systemic change in education: A guide to developing district-level capacity for collaborative improvement* (ERIC No. ED409312). Center for Research on the Context of Teaching, Stanford University. <https://eric.ed.gov/?id=ED40931>
16. Jennings, P. A. (2015). *Mindfulness for Teachers: Simple Skills for Peace and Productivity in the Classroom*. Norton
17. Kaner, S. (2014). *Facilitator's Guide to Participatory Decision-Making* (3rd ed.). Jossey-Bass.
18. Lewin, K. (1946). Action research and minority problems. *Journal of Social Issues*, 2(4), 34–46. <https://doi.org/10.1111/j.1540-4560.1946.tb02295.x>
19. Lewin, K. (n.d.). *Groups, experiential learning and action research*. Retrieved from <https://infed.org/dir/welcome/kurt-lewin-groups-experiential-learning-and-action-research/>

20. Revans, R. (1982). *The Origins and Growth of Action Learning*. Bromley: Chartwell-Bratt.
21. Rogers, C. R. (1969). *Freedom to Learn: A View of What Education Might Become*. Columbus, OH: Charles Merrill Publishing.
22. Sibbet, D. (2013). *Visual meetings: How to use graphics, sticky notes and other simple visual tools to transform team thinking, collaboration and organizational results*. John Wiley & Sons.
23. TD. (n.d.). *What is facilitation?* Retrieved from <https://www.td.org/talent-development-glossary-terms/what-is-facilitation>

FACILITATION AS A TOOL FOR TRANSFORMING THE EDUCATIONAL PROCESS IN THE CONTEXT OF THE NEW UKRAINIAN SCHOOL AND THE IMPLEMENTATION OF SOCIAL AND EMOTIONAL LEARNING IN UKRAINIAN SCHOOLS

Oleksandr Elkin

PhD in technical sciences
Head of the Board at EdCamp Ukraine NGO,
Kharkiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0002-7050-0428
aelkin@edcamp.ua

Olha Rasskazova

Doctor of Pedagogical Sciences, professor,
Head of the SEE Learning Laboratory at EdCamp Ukraine NGO,
Professor Department of Social Work School Municipal Institution “Kharkiv Humanitarian-Pedagogical Academy” of the Kharkiv Regional Council,
Kharkiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0002-6431-0206
olgarasskazov69@gmail.com

Viktoriiia Hrynko

Doctor of Pedagogical Sciences, professor,
Professor of the Department of Natural and Artistic Disciplines, Donbas State Pedagogical University, Sloviansk, Ukraine
ORCID ID 0000-0001-9834-7181
grinko2703@gmail.com

Tetiana Drozhzhyna

PhD of Pedagogical Sciences
Leading specialist EdCamp Ukraine NGO, Kharkiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0003-2813-4038
tdrozhzhyna@edcamp.ua

Abstract. The reform of the New Ukrainian School has shifted the focus of schooling toward

learner-centered, partnership-based education, where students are active agents of their own learning. In this context, facilitation emerges as a key communicative and pedagogical approach that supports trust, inclusion, and student well-being, particularly in the implementation of Social and Emotional Learning in Ukrainian schools. International and Ukrainian research demonstrates that facilitation is grounded in traditions of humanistic pedagogy, group dynamics, and democratic education. Scholarly works on action learning, participatory decision-making, mindful teaching, and democratic classroom interaction confirm the effectiveness of facilitation for developing collaboration, empathy, self-regulation, and reflective thinking. Recent Ukrainian studies highlight facilitation as an essential professional role of teachers within contemporary educational reforms.

The purpose of this study is to examine facilitation as an instrument for transforming the educational process in the context of the New Ukrainian School and the nationwide implementation of Social and Emotional Ethical Learning, drawing on five years of practical experience from the SEE Learning national experiment in Ukraine.

The findings indicate that facilitation contributes to the creation of a safe and supportive learning environment, enhances student engagement, and strengthens teachers' professional competencies. Survey data from teachers and school administrators involved in the experiment reveal a growing use of facilitation practices, such as invitational language, mindful dialogue, group interaction, and formative assessment. These practices support the development of students' social and emotional skills and foster a culture of partnership and shared responsibility in schools.

Facilitation is confirmed as a powerful tool for educational transformation aligned with the values and goals of the New Ukrainian School and Social and Emotional Learning. Its systematic integration enhances well-being, learning quality, and professional growth. Further research should focus on scaling facilitation practices, refining assessment criteria, and strengthening teacher training and support systems.

Keywords: facilitation; Social and Emotional Learning; New Ukrainian School; Social, Emotional and Ethical Learning; formative assessment.

REFERENCE

1. Dehtiarova, O., Drozhzhyna, T., Kaluzhna, H., Elkin, O. (Eds.), Marushchenko, O. (Ed.), & Masalitina, O. (Ed.). (2023). *Ya (prakytkuiu) SEEN. Posibnyk dlia stvorennia profesiinoi spilnoty* (2nd ed.). Kyiv: TOV "Inzhynirynh".
2. Dehtiarova, O., Drozhzhyna, T., & Tverdokhlib, O. (2023). *Ya (prakytkuiu) SEEN. Recommendations for formative assessment of students' achievements in SEE Learning* (O. Elkin, O. Marushchenko, & O. Masalitina, Eds.) (2nd ed.). Kyiv: TOV "Inzhynirynh".
3. Drokina, A. (2024). Fasylytator yak vazhlyva rolova pozytsiia maibutnoho vchytelia pochatkovoї shkoly v protsesi realizatsii STEM-osvity. *Scientific Journal of Khortytsia National Academy*, 2(11), 67–74. <https://doi.org/10.51706/2707-3076-2024-11-9>
4. Kononenko, I. Yu., & Demianenko, N. M. (2018). Rozvytok fasylytatorskykh zdibnostei vykladacha u systemi pidvyshchennia kvalifikatsii. *Osvita doroslykh: teoriia, dosvid, perspektyvy*, 1, 138–146.
5. Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy. (2024, December 19). *Pro zavershennia eksperymentu na vseukrainskomu rivni za temoiu "Orhanizatsiino-pedahohichni umovy formuvannia v uchniv miaklykh navychok shliakhom sotsialno-emotsiinoho ta etychnoho navchannia"* (Order No. 1761). <https://bit.ly/3YUHF5g>
6. Model stiykosti spilnot (MCC/CRM). (2022, July 12). *Putivnyk sllaidamy prezentatsii: Treniňh dlia vchyteliv i vchytelok MSC*. Trauma Resource Institute.
7. Tolochko, S. V. (2022). Fasylytatsiia yak protses orhanizatsii osvitnio-naukovoho prostoru z individualnoho rozvytku osobystosti. *Perspektyvy ta innovatsii nauky (Pedagogy, Psychology, Medicine Series)*, 2(7), 646–658.
8. Topol, V. (2020, November 27). *Shcho take fasylytatsiia i yak vona mozhe dopomohty*

vchyteliu v klasi. <https://nus.org.ua/2020/11/27/shho-take-fasylytatsiya-i-yak-vona-mozhe-dopomogty-vchytelyu-v-klasi/>

9. Larionova, N. B., & Streltsova, N. M. (2020). *Formuvalne otsiniuvannia v osvitnomu protsesi pochatkovoї shkoly: Navchalno-metodychnyi posibnyk*. Kharkiv: Drukarnia Madryd.

10. Chkana, Ya., Martynenko, O., Shyshenko, I., & Udovychenko, O. (2023). Pedagogichna fasylytatsiia u profesiinii pidhotovtsi maibutnikh uchyteliv matematyky zasobamy paketu MAPLE. *Physical and Mathematical Education*, 38(5), 46–52. <https://doi.org/10.31110/2413-1571-2023-038-5-007>

11. Addington, C., Douglas, J., O’Keeffe, N., & Wyles, D. (2022). *Facilitation in Action: Finding Your Authentic Training Style*. ATD Press.

12. Baraldi, C. (2019). Facilitating the construction of cultural diversity in classroom interactions. *Italian Journal of Sociology of Education*, 11(1), 259–284.

13. Bens, I. (2021). *Facilitation at a glance! A pocket guide to tools and techniques* (4th ed.). Association for Talent Development.

14. EdCamp Ukraine. (n.d.). *Social Emotional Ethical Learning (SEE Learning) Program in Ukraine*. Retrieved from <https://www.edcamp.ua/seelukraine/>

15. Hubbard, L., Mehan, H., & Stein, M. K. (2006). *Facilitating systemic change in education: A guide to developing district-level capacity for collaborative improvement* (ERIC No. ED409312). Center for Research on the Context of Teaching, Stanford University. <https://eric.ed.gov/?id=ED40931>

16. Jennings, P. A. (2015). *Mindfulness for Teachers: Simple Skills for Peace and Productivity in the Classroom*. Norton

17. Kaner, S. (2014). *Facilitator's Guide to Participatory Decision-Making* (3rd ed.). Jossey-Bass.

18. Lewin, K. (1946). Action research and minority problems. *Journal of Social Issues*, 2(4), 34–46. <https://doi.org/10.1111/j.1540-4560.1946.tb02295.x>

19. Lewin, K. (n.d.). *Groups, experiential learning and action research*. Retrieved from <https://infed.org/dir/welcome/kurt-lewin-groups-experiential-learning-and-action-research/>

20. Revans, R. (1982). *The Origins and Growth of Action Learning*. Bromley: Chartwell-Bratt.

21. Rogers, C. R. (1969). *Freedom to Learn: A View of What Education Might Become*. Columbus, OH: Charles Merrill Publishing.

22. Sibbet, D. (2013). *Visual meetings: How to use graphics, sticky notes and other simple visual tools to transform team thinking, collaboration and organizational results*. John Wiley & Sons.

23. TD. (n.d.). *What is facilitation?* Retrieved from <https://www.td.org/talent-development-glossary-terms/what-is-facilitation>

Матеріали надійшли до редакції

19.09.2025 р.